

A térképek mint a helynévkutatás forrásai

Nyirkos István professzor úrral először finnugrisztikai szemináriumokon, előadásokon találkoztam. A sok mindenhez értő tanár példáját állította elé, és szakmai sokoldalúságát névtanból doktoráló ösztöndíjasként is tapasztalhattam. Értekezésem anyagának gyűjtése során bukkantam rá egy, a térképek névtani felhasználásáról írt tanulmányára (Térképeink névtani tanulságairól: *NytudÉrt.* 70: 89–93). Születésnapján egy hasonló témájú írással szeretném őt köszönteni halálával és köszönettel.

Sokfelé olvasható az a megállapítás, hogy a térképek nem csupán település-történeti, földrajzi, történelmi források, hanem a rajtuk szereplő adatok a névtudomány számára is sok, eddig ki nem aknázott lehetőséget tartogatnak. Ez a gondolat az utóbbi évtizedekben több tanulmánynak is fő mondanója volt. NYIRKOS ISTVÁN fent említett írása mellett az alábbiakra utalok még: TÖRÖK GÁBOR, Régi térképeink nyelvjárástörténeti tanulságaiból: *MNy.* 63: 14–21, KÁZMÉR MIKLÓS, A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól: *MNy.* 74: 498–501, SEBESTYÉN ÁRPÁD, A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása: *MNyj.* 26–27: 83–95, illetve MOLNÁR JÓZSEF, A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége: *MNy.* 74: 175–80.

A sokszori hangoztatás ellenére mind a mai napig úgy érezhetjük, hogy a térképekkel való névtani szempontú foglalkozás, a térképeken szereplő névadatok nyelvészeti szempontú felhasználása még mindig kissé elhanyagolt területe a helynévkutatásnak. KÁZMÉR MIKLÓS idézett cikkében arra mutatott rá, hogy a legfőbb akadály a régi térképek esetében ezek nehéz hozzáférhetősége, míg az újabbaknál inkább éppen óriási számuk rettent el a nyelvészeket. Sajnos KÁZMÉRnak a régi térképekre vonatkozó megállapításai még akkor is igazak, ha e térképek ma már sokkal jobban hozzáférhetők az azóta megjelent különböző forráskiadványok segítségével (l. később). A felvetődő akadályok ellenére mégis nehezen érthető, hogy a kutatók miért fordítottak oly kevés figyelmet e területre, hiszen az okleveles kor utáni időszaknak kevés más olyan forrása van, amely koncentrált formában ennyire gazdag adatállománnyal rendelkezik.

NYIRKOS ISTVÁN is kifejti (i. m. 90–1), hogy a térképek legnagyobb haszna az új adatok felbukkanásában rejlik, illetve a máshol megtalálható nevek újabb alakváltozatainak megismerésében. Ez még akkor is helytálló megállapítás, ha

tudjuk, hogy az okleveles anyagok, urbáriumok, dézsmalajstromok stb. korábbi és összességében gazdagabb névanyagot tartalmaznak, mint egyes térképek. Néha ugyanis a térképeken felfedezhetjük egy-egy földrajzi név régi korban szereplő első alakját is: KISS LAJOS például Ortélius térképén találta meg a Hargitát *Hargyta mons* formában (Régi földrajzi nevek, régi térképek: Nyr. 106: 479). EPERJESY KÁLMÁN azt emeli ki a térképek adataival kapcsolatban, hogy bár a térképek a kutatásnak csak részei, mégsem hanyagolhatók el, mivel több esetben a „kartográfus szeme sok olyant meglátott, amiről az oklevelek és feljegyzések megfeledkeztek” (Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged, 1928. 3). Lényeges sajátosságuk továbbá a térképeknek, hogy rajtuk az új adatok mellett névváltozatok is fellelhetők. KISS LAJOS a földrajzi nevek etimológiájának kutatásában is nagy hasznát látja a térképeknek (vö. i. m. 477), mivel a „helyszínjárás” nélküli értelmezés lehetőségét adja a kutatóknak. Példaként említi a szigetközi *Dunaszeg* helynevet, ahol szembetűnő a térképekről is, hogy a település a Mosoni-Duna szögleténél, szegénél található, s minden bizonnyal innen kapta a nevét. A térképeken szereplő adatoknak a mai névanyaggal való összevetése is több, gyakran furcsának tűnő mai helynév eredetére világíthat rá, illetve egyértelművé teheti a térképrajzolók esetleges tévedéseit is. H. FEKETE PÉTER a változásokat, azoknak okait is felfedezhetőnek tartja a térképek segítségével (A vízrajzi nevek változása Tiszaszőlősen a XVIII–XIX. századi adatok tanúsága alapján: MNyj. 23: 35–57). Felhívja a figyelmet arra, hogy csak „a térképek felhasználásával lehet lokalizálni az esetleg eltérő neveket, csak térképek anyagával lehet igazolni, hogy a változások azok-e, vagy a területet tovább részletezte nevekkkel a névadó közösség” (i. m. 35).

A térképeknek mint a helynévkutatás forrásainak lényegi kiaknázatlansága mellett szerencsére szólhatunk néhány olyan munkáról is, amely egy-egy térkép vagy térképegyüttes anyagát dolgozza fel. HAJDÚ MIHÁLY és MOLNÁR JÓZSEF az első magyar térkép helyneveit adták közre (Névtani Dolgozatok 7. sz.), Lázár deák térképe alapján. HRENKÓ PÁL, HALMAI RÓBERT és MÉLYKÚTI MIHÁLY „A Lázár-térképek névanyaga” címmel öt Lázár térképet mutatnak be (STEGENA LAJOS, A magyar térképészet kezdetei. Bp., 1976). A szerzők azonosítják is a neveket a ma is meglévőkkel, illetőleg lokalizálják a már kihaltakat.

Fontos megemlíteni, hogy a térképeken szereplő névanyag feldolgozása nem csak az előnyökkel, hanem bizonyos nehézségekkel is jár, így a felhasználás során a névanyaghoz mindenképpen kritikával kell közelítenünk.

Lényeges a feldolgozandó térkép típusa, hiszen ez alapvetően befolyásolja a rajta szereplő névanyag jellegét is. SEBESTYÉN ÁRPÁD arra hívja fel a figyelmet (i. m.), hogy például a katonai térképeken a terep, az utak minősége is fontos, nem csupán a települések nevei, tehát néhol ez utóbbi háttérbe is kerülhet. Kataszteri térképeken viszont a birtokosok nevének szerepeltetése sok esetben lényegesebb volt, mint a helyi elnevezések feltüntetése. Több olyan adattal kell

tehát esetleg számolnunk, amely soha nem élt az adott közösségben. Ezért használja SEBESTYÉN a névhamisítás, önkényes névadás fogalmakat a térképírás körülményeire vonatkozóan (i. m.). A térkép készítőjének anyanyelve is meghatározó tényező volt, hiszen ez döntően befolyásolta a munka eredményét. Figyelembe kell vennünk tehát azt is, hogy az egyszeri előfordulású adatok nem minden esetben takarnak valóban meglévő neveket, hanem a fenti eseteken is túl akár elírások, íráshibák is lehetnek. A készítők anyanyelve természetesen a helyesírásban is megmutatkozik, ez is magyarázhatja a térképeken előforduló gyakori hibás alakokat.

A térképek névanyagának felhasználását az is gyakran megnehezíti, hogy a nyelvész képzettségű névkutatók olykor nem kellőképpen tájékozottak a térképészeti irodalomban, különösen pedig a régi térképek újrakiadása terén. Magam a Felső-Szigetköz helyneveit feldolgozó doktori értekezésem anyaggyűjtése során azt tapasztaltam, hogy — főleg a középmagyar korra vonatkozóan — e kiadványok igen bőséges forrásai a történeti adatfeltárásnak. A feldolgozó munka elősegítésére ezért kisebb kartográfiai adatbázist alakítottam ki. Ebben elsősorban az alábbi munkákat dolgoztam fel:

1. *Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és a XVII. századból* faximile kiadásban. Bp., 1972. — A kötet tíz, az Országos Széchényi Könyvtárban található térképet mutat be, többek között például a Lázár deák-, Zündt-, Mercator-, Blaeu-féle térképet.

2. BENDEFY LÁSZLÓ, *Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Mikoviny-térképeire*. Bp., 1976. — *Gazdag* faximile anyaggal.

3. PAPP-VÁRY ÁRPÁD–HRENKÓ PÁL, *Magyarország régi térképeken*. Bp., 1989.

4. STEGENA LAJOS, *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt*. Bp., 1991. — *Klaudiosz Ptolemaiosznak a 2. századból való térképeitől kezdve az 1526-ig megszületett térképek nagy részét közli, s több térképet megtalálunk a könyvben faximile kiadásban is.*

5. SZÁNTAI LAJOS, *Atlas Hungaricus*. Bp., 1996. Nagy jelentőségű munkáról van szó, hiszen az 1528-tól 1850-ig kiadott térképeknek nem csak egyszerű listáját, hanem majdnem minden esetben azok fotóját is közli a szerző a térképek jellemzése, keletkezésének története mellett.

E forrásmunkák ismeretében megpróbáltam összeállítani egy olyan adatbázist, amely a jelentősebb, fontosabb adatokat tartalmazó térképeket foglalja magában olyan információkkal együtt, amelyek a névkutató számára fontosak lehetnek. Munkám során számos problémával kerültem szembe. Már az időhatárok megállapítása sem volt egyszerű kérdés: figyelmemet — a más forrástípusok adta lehetőségeket is számba véve — elsősorban a középmagyar korból való munkákra összpontosítottam. Így végül a nagyon korai térképek nem kerültek be

a listába, mivel névtudományi jelentőségük az adatok gyér száma s kizárólagos idegen nyelvi alakja miatt kisebb. 1850 utánról való térképek is csak nagyon korlátozott számban találhatók a bibliográfiában, mivel itt éppen óriási mennyiségük jelentette a számbavétel legfőbb akadályát.

A több kiadásban megjelent térképeket csak egyszer szerepeltettem a listában, és az egymás alapján készült térképekre is számos példát találtam: e térképek névanyagának hasonlósága, nem ritkán egyezése miatt a legtöbb esetben csak a mintául szolgáló alaptérképet vettem fel. Az adatbázisban megtalálható a térkép szerzője, a térkép címe, kiadásának éve, valamint újraközlésének forrása a fenti kiadványokban. Emellett feltüntettem azt is, hogy a kérdéses térkép milyen területet mutat be. Emellett további kiegészítő információkat is rögzítettem a térkép használatáról, a névanyag mennyiségéről és minőségéről.

Az adatbázis térképei igen gazdag helynévanyagot tartalmaznak. Ennek érzékeltesére a továbbiakban a Felső-Szigetköz néhány településéről mutatok be adatokat. (Mivel a nevek közzétételével csupán a szemléltetés a célom, eltekintek a filológiai adatolás részleteitől, s a betűhív formák mellett csak az előfordulás évét adom meg.)

Darnózseli 1585, 1595, 1602, 1626, 1633?, 1633, 1683: *Schyel*, 1596: *Schijel*, 1635: *Schel*, 1657, 1660 k., 1664, 1683: *Scheyl*, 1682: *Schiel*, 1688: *Schiell*, 1798, 1805: *Darnó*, 1805: *Zsélyi*.

Dunakiliti 1566: *Kliti*, 1585: *Kyleti*, 1592: *Cliti*.

Dunasziget 1585, 1595, 1638, 1647 k., 1686: *Zigeth*, 1596, 1633?, 1636, 1689: *Ziget*, 1681: *Sigeta*, 1805, 1847: *Sziget*.

Halászi 1566: *Halasi*, 1567, 1578, 1665: *Hallasdy*, 1585, 1595, 1596, 1602, 1626, 1635, 1636, 1638, 1647 k., 1683, 1686: *Halasdy*, 1592, 1737: *Halasz*, 1664: *Halasy*, 1682, 1683, 1686, 1687, 1689, 1700, 1785: *Halasch*, 1682: *Halassen*, 1706–1716: *Halohsi*, 1710: *Hallista*, 1803: *Halaszi*, 1805: *Halászi*.

Kisbodak 1556, 1578, 1579, 1585, 1592, 1595, 1596, 1626, 1647 k., 1660?, 1636, 1638, 1664, 1683, 1686, 1707, 1713, 1741: *Bodak*, 1566, 1635: *Bodok*, 1590?: *Bedeck*, 1630: *Badak*, 1633?: *Bodack*, 1668: *Bodnek*.

Máriakálnok 1683: *Gellyng*, 1664, 1687: *Gumling*, 1717: *Gömlig*, 1805: *Kálnok* (Galling).

Püski 1566: *Pispoki*, 1567, 1578: *Pukaky*, 1590?: *Pispeok*, 1592: *Pisbeki*, 1596: *Piskakij*, 1633, 1664: *Piskaky*, 1683: *Bosky*, 1716?: *Büski*, 1789: *Biski*, 1798: *Püski*.

A fenti példák is jól mutatják a korábbiakban említett jellegzetességeket, általános tanulságokat. Első renden jó néhány valószínűleg hibásan lejegyzett formát szűrhetünk ki közülük. A mai Halászi adatai közül szembevetőnek a *Halassen* (1682), *Halohsi* (1706–1716), illetve a *Hallista* (1710) formák, de ugyanilyen lehet a mai Bodak *Bodnek* (1668) alakja is.

Hangtörténeti tekintetben is hasznosítható számos alak. A mainál zártabb forma szerepel a Bodak esetében (*Bodok* 1566, 1635), a Püski helynév korábban legtöbb adatában első szótagi illabiális magánhangzóval szerepel.

Halászi-nak több alakváltozata is előfordul a példák között. Egyes formák *Halas*, *Halasi* ejtésre engednek utalni, sőt *Halasdi* ~ *Halászdi* változatra is vannak adataink.

Az efféle jelenségek pontosabb értékelését a más típusú forrásokból nyert adatokkal való összevetésben lehet elvégezni. Ilyen módon a térképek a történeti helynévkutatás fontos forrásának bizonyulnak.

FAZEKAS ILDIKÓ

